

CAMPECHE, PRIMERA PORTA DE CATALUNYA A MÈXIC

JOSÉ M.ª MURIÀ
El Colegio de Jalisco.
Institut d'Estudis Catalans

Article lliurat el 7 de maig de 2015. Acceptat el 4 de setembre de 2015

RESUM

Documents per a la història de l'emigració col·lectiva catalana al port mexicà de Campeche, la més antiga en aquest país. Els catalans s'hi van començar a establir el 1778, quan Carles III autoritzà el lliure comerç amb Amèrica, i van començar a constituir una important base d'emigrants d'elevat nivell socioeconòmic, dedicats al comerç.

PARAULES CLAU

Campeche, catalans, Mèxic, comerç, emigració, cognoms catalans.

Campeche: First gate from Catalonia to Mexico

ABSTRACT

Documents on the history of the mass emigration of Catalans to the Mexican port of Campeche, the oldest in the country. Catalans began to settle there in 1778 when Charles III of Spain authorised free trade with America, and they started to build up an important base of emigrants with a high socio-economic level, dedicated to commerce.

KEYWORDS

Campeche, Catalans, Mexico, trade, emigration, Catalan surnames.

No cal dir que crida l'atenció que el senyor Bartomeu Robert, metge i un dels alcaldes més ben considerats dels que ha tingut mai Barcelona, la família del qual està plenament identificada amb Sitges, hagués nascut el 20 d'octubre de 1842 al port mexicà de Tampico, quan aquest feia tot just dues dècades que s'havia establert de manera oficial,¹ i va començar a créixer ràpidament en convertir-se en la principal entrada de mercaderies a tot el nord de Mèxic.

Anar contra la idea que el lloc de naixença del pròcer era, com es va dir molt, senzillament un «accident» o una «casualitat» va obrir la porta per conformar les idees d'aquest text sobre el primer col·lectiu català que va arrelar al meu país.

ELS ROBERT I CAMPECHE

Josepa, germana de Bartomeu, també va néixer a Tampico dos anys després que el seu germà i en el mateix indret s'havia esdevingut el matrimoni de llurs pares: Francisco Robert i Batlle i Teodora Yarzabal, filla d'uns comerciants bascos establerts també al mateix port.

L'any 1846, quan Bartomeu encara no tenia quatre anys, en plena invasió de tropes nord-americanes a Mèxic i, és clar, també a Tampico, la família es traslladà a Sitges. Quan les aigües es calmaren els pares tornaren al port mexicà, però els nens es quedaren a la costa catalana a càrrec de la tieta Ventura... A la costa nord del golf de Mèxic els nasqué un altre fill, que dugué el nom de Francisco, com el seu pare. Aquest fill va residir després a Cuba durant molts anys, dedicat al comerç.²

1. Va ser fundat oficialment el 12 d'abril de 1823, però molts anys abans ja s'hi havia descarregat una enorme quantitat de mercaderia de contraban. Més endavant, quan esclatà la guerra civil als Estats Units i els vaixells ianquis bloquejaren els fondejadors dels confederats, aquests no tingueren altre remei que utilitzar precisament el port de Tampico per abastir-se de tota mena de productes i exportar el seu cotó.

2. Quan es tracta d'una persona més aviat lligada a Catalunya s'ha preferit posar el nom en català; i en espanyol si és arrelada a Mèxic o a qualsevol país d'aquesta parla.

El que interessa més aquí és que Francisco Robert i Batlle, pare del famós alcalde barceloní i metge igualment, no havia pas nascut a Sitges sinó a Campeche, el famós port emmurallat de la costa sud del Golf de Mèxic i al litoral de ponent de la península de Yucatán. Resulta que el seu progenitor, de cognoms Robert i Girona, de nom també Bartomeu i metge com el fill i el nét —el famós alcalde—, devia residir al port des d'abans de 1813, que és l'any que hi va néixer Francesc.³

Com ja s'ha dit, resulta que el segon cognom d'aquest hereu *campechano* era Batlle, el qual segurament pertanyia a una família de comerciants de certa volada, arrelada al port des de feia uns quants anys. Batlle és un cognom també important a Sitges i, no cal dir-ho, del ramal que va anar a parar a l'Uruguai, on esdevingué una mena de columna vertebral de la història d'aquell país.

Pel que fa a Campeche, se sap, per exemple, que l'any 1811 José Batlle estava a la llista dels comerciants més notables del port⁴ i que l'any 1820, després d'implantar-se la Constitució de Cadis, que tenia un cert caire liberal, José Buenaventura Batlle fou regidor de l'Ajuntament de Campeche, va rebre un parell de vaixells plens de diverses mercaderies originàries de Barcelona i en va trametre un a l'Havana ben curull de «productes de la terra».⁵

No és pas un cas excepcional. Furgant a l'arxiu de la ciutat, s'hi troben molts més cognoms catalans que rebien i enviaven productes diversos i, com ara els Batlle, es guanyaven molt bé la vida. Vegeu Annex I.

Tant el cognom Batlle com Girona i el mateix Robert emeten a la seva terra d'origen una flaire molt potent de benestar econòmic.

Cal suposar que això devia fer possible que el jove Francesc se n'anés a estudiar medicina a París. Hi va restar fins a l'any 1837, en què va tornar a creuar l'Atlàntic, però ara per establir-se a Tampico. Es pot sospitar que el nou destí fou preferit perquè Campeche havia entrat en una gran davallada econòmica i social que, entre altres coses, desembocà poc després en la gran rebel·lió d'indígenes que coneixem con a Guerra de Castes, esdevinguda a

3. Santiago IZQUIERDO (2002), *El doctor Robert (1842-1902)*, Barcelona, Proa, *passim*.

4. Pablo Emilio PÉREZ-MALLAÍNA BUENO (1978), *Comercio y autonomía en la intendencia de Yucatán. (1797-1814)*, Sevilla, Escuela de Estudios Hispanoamericanos, p. 194.

5. Arxiu Municipal de Campeche, 1820. La documentació que conté està agrupada per anys.

partir de 1847 a gairebé tota la península de Yucatán.⁶ Potser hi va ajudar també l'epidèmia del còlera de 1833, que a Campeche és deixà sentir amb una força especial.

De fet, el padró de 1844 només registra dins de les muralles de la ciutat sis residents amb cognom català, tots ells presents des de finals del segle anterior.⁷

Resulta suggerent saber que pels temps que Francesc Robert es va instal·lar a Tampico hi va comparèixer també un altre metge de cognom Robert, aquest de nom Emili, que deia procedir de Nova Orleans. No hi ha certesa, però, que aquest Robert fos català i no saxó.⁸ El que és cert és que, pels temps que el futur alcalde naixia, hi havia també tres professors catalans en aquell port: José María Gaja Bayona, Mariano Cubí Soler⁹ i Ignacio Ribot. Aquest darrer era el director de l'Escola Normal.¹⁰

De qualsevol manera, les arrels i les relacions de Francesc Robert i Batlle amb Sitges són indubtables. Després de viure uns quants anys més a Tampico, va tornar-hi per passar-hi gairebé un quart de segle més, fins a la seva mort, esdevinguda l'any 1877. Això vol dir que va veure com el seu fill Bartomeu creixia, es formava i es feia metge a la Universitat de Barcelona.

Es tracta, doncs, d'uns emigrants de bon nivell socioeconòmic, lligats a comerciants que s'havien començat a establir a Campeche a les acaballes del segle XVIII i a començaments del XIX.

Sense ignorar que abans de 1778 van arribar alguns catalans escadussers a terres que avui són mexicanes ni perdre de vista les dues Companyies de Voluntaris Catalans que, a partir de 1767 i de 1772 van trescar per l'occident

6. María LAPOINTE (1997), *Los mayas rebeldes de Yucatán*, Mérida, Secretaría de Educación, Gobierno del Estado de Yucatán, p. 40-49.

7. Eren Gaspar Oliver, Nazario Dondé, Juan Ferrer i Felipe Trulla, Francisco Colomé i José Colomé. Vegeu Alicia Eli GÓMEZ MONTEJO (2013), «Padrón de los individuos que habitan en la 1ª sección de la ciudad de Campeche. 1844», *Lienzo: Crónicas Municipales*, Campeche, núm. 36 (abril-septiembre), p. 3-21.

8. Juan DÍAZ RODRÍGUEZ (2009), «Raíces históricas de la familia Azcárraga en el sur de Tamaulipas, 1837-1915», *Septentrión*, Ciudad Victoria, Tams., Instituto de Estudios Históricos de la Universidad Autónoma de Tamaulipas, núm. 4, p. 52.

9. DÍAZ RODRÍGUEZ (2009), p. 46.

10. Octavio HERRERA (1999), *Breve Historia de Tamaulipas*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, p. 123.

de Mèxic i van anar a parar després fins a Califòrnia,¹¹ la història d'aquesta migració col·lectiva catalana i la primera que es va establir a Mèxic, s'obre formalment el 12 d'octubre de 1778, quan Carles III autoritzà que Barcelona i altres dotze ports peninsulars, com ara Palma de Mallorca i Alacant, poguessin comerciar lliurement amb totes les possessions atlàntiques de l'Imperi espanyol.¹²

Tal cosa va permetre que un desplaçament de mercaders que havia començat a partir de 1765, cap a Puerto Rico i Cuba –quan va ser legalment autoritzat–¹³ s'estengués fins a Campeche i altres indrets més o menys propers del Golf de Mèxic i del Carib.

Cal recordar que l'any 1525 les Corts de Castella i Lleó havien privat categòricament que cap estranger als regnes de Castella i Lleó «tingués tractes amb les Índies».¹⁴ Tanmateix, les disposicions reials aflluïxaren les interdiccions pel que fa al Regne d'Aragó, i això va derivar en una ziga-zaga legal que a la pràctica va esdevenir una prohibició, no pas absoluta, que amb el pas del temps s'anà relaxant.¹⁵

Posteriorment, la Casa de Contractació de Sevilla va aconseguir que el Consell de les Índies acceptés que només el port de Cadis fos autoritzat perquè hi salpessin i atraquessin els vaixells que anaven i venien d'Amèrica i, pel que fa a Nova Espanya, aquests només podien arribar i sortir legalment pel port de Veracruz.

És clar que hi hagué també manera de fer trampa: d'una banda, el contraban per llocs no autoritzats ni ben disposats, com per exemple el ja referit i molt important cas de Tampico, va arribar a tenir un volum igual o superior al

11. José ROJAS GALVÁN (2009), *Las milicias de Nueva Galicia. Élite, indígenas y castas. Los soldados del rey (1758-1810)*, Mèxic, Instituto Nacional de Antropología e Historia, p. 188-193.

12. Vegeu Fernando CASTILLO; Enrique FLORESCANO (1975), *Controversia sobre la libertad de comercio en Nueva España, 1776-1818*, vol. I, Mèxic, Instituto Mexicano de Comercio Exterior, p. 19.

13. Sergio VILLALOBOS (1968), *El comercio y la crisis colonial. Un mito de la independencia*, Santiago de Xile, Universidad de Chile, p. 93.

14. José M.ª MURIÀ (2012), *Breve historia de los catalanes en México*, Mèxic, Instituto Nacional de Antropología e Historia, p. 30.

15. Vegeu Romà PINYA I HOMS (1992), *La debatuda exclusió catalano-aragonesa de la conquesta d'Amèrica*, 2a ed., trad. Núria Pi-Sunyer, Barcelona, Generalitat de Catalunya - Comissió Amèrica i Catalunya, *passim*. (Vegeu principalment p. 99-114 i les «Conclusions»).

del comerç legal; de l'altra, molts *sevillanos* adquirien legalment matrícules per poder-se embarcar i les revenien a bon preu a persones que acabaven viatjant amb el nom del comprador original.¹⁶

Com sigui, amb totes les de la llei només se sap de militars i religiosos i després d'enginyers, enviats pel Govern espanyol durant una part del segle XVI, tot el XVII i la primera meitat del XVIII.¹⁷

Un apunt publicat fa una vintena d'anys sobre la *Presència catalana a la península de Yucatán*, del qual aquest altre apunt n'és un tímid continuador, s'ha d'agrair a Francesc Ligorred. Ell ja parla d'alguns d'aquests personatges.¹⁸

L'obertura de Carles III va produir bons resultats per al desenvolupament econòmic i social de Catalunya que, en bona part, donà peu a la famosa Renaixença del segle XIX, però discrepo una mica de Ferran Soldevila quan assegura que reparar «la injustícia i l'errada d'haver exclòs de les empreses comercials d'Amèrica una gran part de la Península» va ser la gran motivació del rei Borbó,¹⁹ entre altres coses per la bona «impressió de l'acolliment que Catalunya li havia fet i a l'actitud dels catalans envers la dinastia».²⁰

Cal també tenir present la necessitat de més matèries primeres i, sobretot, de contrarestar la creixent influència d'Anglaterra en terres americanes, especialment després d'haver pres per assalt les importants posicions de l'Havana i de Manila, l'any 1762.²¹

De qualsevol manera, convé repetir-ho, fins a mitjans del segle XVIII les petjades catalanes foren molt escadusseres mentre que els llaços, les complicitats i les associacions entre els comerciants de Cadis i Sevilla i els de Veracruz, Jalapa i Mèxic s'anaven enfortint fins a constituir una veritable trena molt forta que, quan es va produir l'alliberament de les rutes en finalitzar el segle, podia impedir perfectament que comerciants d'altres ports de la península Ibèrica fessin negocis per Veracruz.²²

16. Vegeu José Luis MARTÍNEZ (2001), *Pasajeros de indias. Viajes trasatlánticos del siglo XVI*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, *passim*.

17. Vegeu MURIÀ (2012), p. 31-40.

18. Francesc LIGORRED PERRAMON (1998), *Presencia catalana en la península de Yucatán: breve (re) visión antropológica*, Zapópan, El Colegio de Jalisco, p. 85.

19. Ferran SOLDEVILA (1963), *Història de Catalunya*, 2a ed., revisada i augmentada, Barcelona, Alpha, p. 1215 i seg.

20. SOLDEVILA (1963), p. 1214.

21. CASTILLO; FLORESCANO (1975), p. 19-20.

22. CASTILLO; FLORESCANO (1975), p. 19-20.

CATALANS A CAMPECHE

Aquestes són les primeres raons que donaren lloc a la presència d'un grup de comerciants catalans de certa importància i no pas deslligats dels seus llocs d'origen, que ajudaren força al renaixement del comerç i de la indústria catalana d'antany, a més d'atraure persones dedicades a professions complementàries, com ara metges, que influïren de manera preponderant en el desenvolupament d'aquell racó de Mèxic i hi deixaren una descendència que encara avui hi manté una certa presència.

Com aquell qui res, Carlos Justo Sierra, parla del «creixement del sector mercantil –integrat per immigrants bascos, asturians, gallecs i catalans, que arribaren majorment durant el segle XVIII–»,²³ però en canvi hi ha altres autors que no en diuen absolutament res.

Un cas és el d'Ana Isabel Martínez. En un apartat del seu llibre, que titula «Campeche, el impacto de los peninsulares», especifica la procedència de diversos comerciants i no fa cap esment als catalans,²⁴ malgrat que a l'Arxiu General d'Índies, la informació d'aquests li devia passar clarament pels ulls. Potser no els considerava espanyols...

Un dels cognoms més destacats que provenen d'aquella immigració, que va destacar en el procés de creació de l'estat federal de Campeche, dins de la Federació Mexicana però separat de Yucatán, es deia Juan Carbó.

Reconegut sempre com a descendent de catalans, entre altres coses fou un dels autors de la *Memoria sobre la conveniencia, utilidad y necesidad de erigir en estado el distrito de Campeche*, publicada l'any 1861, que es considera un document decisiu.

Carbó, nascut l'any 1823, era fill d'un comerciant –no pas dels més destacats– de nom Mariano que s'havia establert i havia arrelat amb força a Campeche a finals del segle XVIII.²⁵

23. Carlos JUSTO SIERRA (1998), *Breve historia de Campeche*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, p. 79 (original en espanyol).

24. Ana Isabel MARTÍNEZ ORTEGA (1993), *Estructura y configuración de los cabildos de Yucatán en el siglo XVIII*, Sevilla, Diputación Provincial, p. 115-119.

25. Vegeu Carlos J. SIERRA (1970), *Juan Carbó, político y periodista*, Campeche, Publicaciones del Gobierno del Estado de Campeche, *passim*.

D'altra banda, a la catedral de Campeche encara existeixen a l'abast disset tombes amb cognoms catalans, però en gairebé totes només ho és el patern... La més antiga és de 1843, de cognom Ortoll i la més recent, de 1920, de la vídua d'Oliver.²⁶

Val la pena fer també esment del cognom Cantarell. Pels mateixos temps en què Batlle rebia tres embarcacions plenes de productes europeus i en noliejava una cap a Cuba, Ignacio Cantarell en rebia 36 i en trametia dinou a diversos indrets.²⁷ Aquest mateix Cantarell, l'any 1815 era un dels quatre diputats d'abast de l'Ajuntament de Campeche i els anys 1823 i 1824 en va ser regidor. Sis anys després, el 1830 i el 1831, també ho seria un altre Cantarell, de nom Francisco, i un altre més de nom Pedro ho va ser l'any 1840.²⁸

El cognom ha continuat amb tradició marinera a la població de Carmen, més cap a ponent però també *campechana*, i avui dia se'n diu el cronista oficial de la ciutat, un metge amb el nom d'Alejandro.²⁹

A la història d'aquesta ciutat, Cantarell és un cognom omnipresent.

Encara ara, a diferència d'altres indrets, al sud-est de Mèxic es troben força cognoms catalans, especialment als estats de Tabasco, Yucatán i el mateix Campeche.

Cal remarcar que a Campeche, a partir de 1811, els cognoms que poden ser catalans no són rars. En una llista d'aquest any de comerciants de relleu se n'hi troben com a mínim una dotzena.³⁰ A més a més, són bastants els que formaren part de l'Ajuntament almenys des de 1812 fins al 1840. Vegeu Annex II.

Entre els primers que figuren a l'Ajuntament hi ha José Antonio Torrens, que en fou secretari el 1813 i el 1814 i el 1816 fou procurador. No sabem si és

26. Vegeu Annex III.

27. Vegeu Annex I.

28. Vegeu Annex II.

29. L'any 1968, un pescador important de la ciutat de Carmen, de nom Rudesindo Cantarell (1914-1997), va denunciar un indret que alguns pescadors anomenaven La Chapopotera, que esdevingué el camp petroler marítim més gran d'Amèrica, el qual va ser batejat precisament com a Cantarell, i amb aquest nom és conegut el petroli que se n'ha anat traient en grans quantitats.

30. Emeterio Balius, Rafael Ballester, José Batlle, Ignacio Cantarell, José Cousá, José Dondé (?), José González Abreu, Miguel Lanz (?), Pablo Lanz (?), Ventura Oliver, José Puch, Pablo Soler, Joaquín Tarraró (o Tarragó), Juan Totosans, Luis Totosans (Arxiu Municipal de Campeche, 1811).

el mateix Antonio Torrens que setze anys abans, el 1797, va ser nomenat apotecari de la guarnició de la població de Carmen i no es va presentar a prendre'n possessió.³¹

Però hi ha prou evidències d'un comerç de certa importància dut a terme per onze vaixells molt probablement catalans entre Campeche i Veracruz, almenys entre 1800 i 1803: arròs, sal, fil d'*henequén*, cera, barrets, sacs, etc. Des del falutx anomenat *El Montserrat*, «àlies *El Catalán*», sota el comandament de Francisco Carbonell, fins als quatre viatges que féu Agustín Ferrer amb el bergantí *La Purísima Concepción*, i els tres de Santiago Torrens amb la goleta *Nuestra Señora del Carmen*.³²

També sabem que l'any 1800 hi havia un metge que es deia Antonio Petit, que havia estat recomanat per un altre anterior que es deia José Castells. Segons assegura l'actual cronista de Ciudad del Carmen, metge també, Castells era «d'origen català» i «només va poder resistir quatre anys treballant a l'Hospital del Rey del presidi de Carmen, entre 1793 i 1797».³³

Anys després, pels voltants de 1834, també a Carmen, va destacar combatent el còlera el doctor José María Ferrer.³⁴

Crida també l'Atenció que en aquesta «illa anomenada Carmen» a més del cognom Cantarell, a la població de Palizada, ja prop del límit amb l'estat de Tabasco, hi coincideixen alguns cognoms catalans poc després de 1821, quan es consumà la independència mexicana: Francisco Abreu en fou alcalde el 1822 i Juan Solà el 1827. A més, l'any 1830, davant de la manca d'alcalde va assumir les funcions el procurador de nom Vicente Abreu.³⁵

Per cert, metges amb cognom català n'hi ha d'altres a Campeche: Julián Gual i Domingo Barret, que eren membres de l'Ajuntament l'any 1833; Domingo Duret, que destacà combatent una epidèmia de verola l'any 1853, i

31. Daniel CANTARELL ALEJANDRO (2003a), *La medicina en Campeche (de la época prehispánica a principios del siglo XX)*, Campeche, Universidad Autónoma de Campeche, p. 62.

32. J. Ignacio RUBIO MAÑÉ (1953), «Movimiento marítimo entre Veracruz y Campeche. 1800-1810», *Boletín del Archivo General de la Nación*, Mèxic, t. XXIV, núm. 1, p. 653-673.

33. Daniel CANTARELL ALEJANDRO (2003b), «Una isla llamada Carmen», *Enciclopedia Histórica de Campeche*, vol. 16, t. G, Campeche, Mèxic, Gobierno de Campeche - Miguel Ángel Porrúa, p. 220.

34. CANTARELL (2003b), p. 286.

35. CANTARELL (2003b), p. 249, 259 i 279.

Juan de Dios Capmany, síndic de l'Ajuntament l'any 1883, i qui sap si n'hi va haver més.³⁶

No sembla, per això, que el comerç s'hagi començat a fer d'una manera automàtica i senzilla a partir de la seva autorització. El 1789, per exemple, deu anys després de la seva autorització, el paquebot *San Vicente*, amb mercaderies de comerciants catalans establerts a l'Havana, no va aconseguir el permís per atracar. En canvi, l'any 1791 el *Concepción*, també procedent del mateix port, va fer dos viatges amb èxit: un amb mercaderia destinada a José Soler i l'altre a Miguel Pla i Manuel Vives. També va arribar-li de Río Hacha un carregament a Esteva Gatell i, de Sisal, a José Ferrer. I l'any següent era Francesc Illas qui rebia mercaderia de l'Havana a bord d'una embarcació que es deia *Catalana*.³⁷

També cal esmentar que, en començar el segle XIX, hi havia una comunicació regular de comerciants catalans entre Campeche i Carmen que, suposem, després es va anar estenent més lluny. El 1810, per exemple, com a mínim hi va haver vuit trameses de probables catalans de Campeche a l'altra població.³⁸

PER QUÈ CAMPECHE?

Ah Can Pech, el nom original d'aquesta població, sembla fer referència a una serp plana, encara que hi ha qui parla d'una associació del rèptil tan present a la vida de Mesomèrica amb una paparra... Sigui com sigui, des de mitjans del segle XVI, ja amb el nom de San Francisco de Campeche i una població de 500 cases d'indígenes i 13 veïns espanyols, va esdevenir la frontissa entre la Nova Espanya i la península de Yucatán que, com se sap, va costar molt més de conquerir.³⁹ De fet, fou aviat l'única entrada i sortida legal de les terres de la Capitanía General de Yucatán –creada l'any 1564– de mercaderies que anaven o venien de Veracruz que, com s'ha dit, era l'únic port autoritzat per relacionar-se amb Cadis.

36. RAÚL PAVÓN ABREU (1991), *Dos benefactores. Dos instituciones*, Campeche, Universidad Autónoma de Campeche, *passim*.

37. PÉREZ-MALLAÍNA (1978), p. 78.

38. VERÓNICA CORDERO GONZÁLEZ (2004), *El movimiento mercantil del puerto de Campeche en la época del comercio libre*, Campeche, Instituto Nacional de Antropología e Historia - Gobierno de Campeche, p. 122.

39. SIERRA (1998), p. 36.

Això féu créixer Campeche i el va fer també atractiu a la pirateria amb la qual Anglaterra, França i els Països Baixos replicaren la famosa exclusivitat que el papa Alexandre VI havia concedit a Espanya i Portugal i que aquests farien valdre a costa del que fos. És el cas que, sovint, aquesta pirateria, si bé atacava i destruïa instal·lacions oficials, com ara les de Campeche, també abastia a molt millor preu els residents peninsulars de mercaderies europees, ja que els seus vaixells no arribaven pas buits d'Europa i abans de les seves famoses malifetes les descarregaven clandestinament en molt diversos indrets peninsulars.

Sense produir ni or ni plata, la província de Campeche resultava, doncs, atractiva més aviat per una diversitat de productes implantats pels primers colonitzadors, com ara el sucre i l'arròs, o autòctons com la sal –molta sal– i diverses fruites tropicals. Però el més important i que, a partir de la segona meitat del segle XVIII resultaria millor que l'or per a la ixent indústria tèxtil catalana, fou el dit «pal de Campeche» o «pal de tint». El nom científic és *haematoxylum campechianum*. Posats a fer, val més fer servir el nom maia: *ek*.

L'ek, doncs, era una fusta negrosa que no requeria conreu, ja que es desenvolupava ràpidament als aiguamolls que abunden en aquelles costes, especialment en direcció del veí estat de Tabasco, a ponent, on el problema més gran que provoca l'aigua, tot al contrari que a la península de Yucatán, és la seva abundància. L'únic que es requeria era bullir la fusta per obtenir un suc que es concentrava en una pasta blavosa o gairebé negra amb la qual es tenyien les teles de vermell.

El que feien, simple i senzillament, era tallar els troncs i embarcar-los, de la qual cosa anglesos i holandesos es van aprofitar sense cap problema durant molts anys, fins que a mitjans del segle XVIII es va procedir a controlar-ho amb una certa eficàcia i la seva exportació va generar molt bones utilitats.⁴⁰

Cal recordar també que, ja a finals del segle XVII, es deia que a Campeche hi havia la millor drassana d'Amèrica per la gran qualitat de les fustes de què disposava: cedre vermell, caoba rossa, *jabín*, guaiac, *chacte*, etc.

Poc que presumeixen a Campeche que el *Santísima Trinidad* era el més gran del món en els temps de la batalla de Trafalgar, quan fou el vaixell insígnia de l'armada espanyola, i el *Santa Ana*, que també hi féu un gran paper. Tots dos eren fets precisament a Campeche.

40. SIERRA (1998), p. 71-75.

Tot plegat va fer que entre 1686 i 1704 la població de la ciutat quedés completament emmurallada i dotada d'una certa artilleria que fou sensiblement reforçada l'any 1740 amb 88 canons de molt bon calibre.

Entre altres coses, estar més prop de Cuba que Veracruz era per als catalans un altre avantatge, perquè ja feia uns quants anys –com s'ha dit– que s'havia autoritzat especialment el comerç de Barcelona amb l'Havana i ja hi havia en aquest port diversos establiments comercials catalans.

De fet, entre les trameses fetes des de Campeche a finals del segle XVIII i començaments del XIX, he trobat referències de quatre que es destinaren directament a Barcelona. Això fou l'any 1804.⁴¹ Sí que n'hi ha moltes –especialment de comerciants catalans– dirigides a l'Havana que contenen productes que evidentment no hi tenien res a fer, a Cuba, com ara el mateix ek o pal de Campeche. Tanmateix es rebé una bona quantitat de productes de l'Havana, com ara el vi, que evidentment procedien de Barcelona.

Per tant, els mercaders catalans trobaren a Campeche millors condicions per establir-s'hi; a més, en aquesta ciutat les condicions de sanitat eren molt millors que a Veracruz, periòdicament flagel·lada per epidèmies de la famosa i terrible «febre groga». Tot això feia que, qui s'ho podia permetre, residís –quan no hi havia feina– preferentment a les ciutats de Jalapa o fins i tot Mèxic.

Tal com va apuntar Francesc Ligorred, que féu el ja citat apunt precursor de la *Presencia catalana a la península de Yucatán*, la nissaga d'aquests comerciants va seguir. Potser disminuïda en conjunt i a càrrec de descendents, però hi ha el cas de José Ferrer Roxac (Barcelona, 1804 – Campeche, 1884) que esdevingué una de les personalitats amb més pes econòmic a tota la Península gràcies a les seves habilitats per al comerç legal i il·legal...⁴² Es veu que és una història que continua.

*(L'autor està molt agraït a Angèlica Peregrina, per la seva col·laboració,
i a Marilyn Domínguez per la seva ajuda).*

41. PÉREZ-MALLAÍNA (1978), p. 93.

42. LIGORRED PERRAMON (1998), p. 35.

DOCUMENTS

ANNEX I

Cognoms catalans enregistrats com a destinataris durant els anys 1821 i 1822

DESTINATARIS PATRONS D'EMBARCACIÓ

José Badia 2 viatges

Ramón Costa 8

Rafael Ballester 13

Lluís Pezet 1

Barret 1

Juan Puch 5

Bofill 1

Jaime Moll 6

José Buenaventura Batlle 3

Ramón Mas 1

Ignacio Cantarell 36

Gaspar Carbonell 2

Ignacio Carbonell 2

Roberto Claverol 1

Antonio Costa 2

Ramón Costa 2 (patró d'embarcació)

José Dondé (?) 1

Juan Escardó 1

Escofet 1

Agustín Ferrer 1

Joan Font 1

José Gomá 23

Mariano Juncadella 4

Juan Lladó 1

Gregorio Marcadal 14

Juan Mas 1

Ramon Mas 1 (patró d'embarcació)

José Mateu 2

Miquel Puigventós 1

Miró 1

Antoni Montaner 1
Bernardo Oliver 3
Buenaventura Oliver 10
Manuel Oliver 2
Ortoll 1
Pablo Pasqual 9
José Pasqual y Milá
José Pelayo Escardó 1
Juan Pelegrí 14
Francisco Perera 1
Luis Peset 3 (patró d'embarcació)
José Prat 1
José Puch y Escardó 44
Francisco Roura 1
José Riverol 4
Pedro Soler 1
Juan Totau 1
Juan Totosans 2

COGNOMS CATALANS ENREGISTRATS PER ENVIAR MERCADERIA

José Badia 3
Rafael Ballester 1
Bosch 1
Juan Buenaventura Batlle 1
José Ignacio Cantarell 20
José Gomá 1
Gregorio Marcadal 13
Sebastián Mascort 1
Manuel Oliver 2
Pablo Pasqual 1
José Puch 36
Miquel Puigventós 2
José Rivas 1
José Soler 1
Juan Totosans 2
(Arxiu de l'Ajuntament de Campeche, caixes 1821 i 1822)

ANNEX II

MEMBRES DE L'AJUNTAMENT AMB COGNOMS CATALANS

1812: Alcalde Luis de Totosans

Regidor José Dondé

Regidor Gabriel Francisco Caué

1813: Regidor Emeterio Balús

Regidor Ignacio Francisco Cantarell

Secretari José Antonio Torréns

1814: Regidor Gabriel Francisco Caué

Regidor Juan Totosans

Secretari José Antonio Torréns

Després de la derogació de la Constitució de Cadis:

1814: Alcalde Luis de Totosans

Regidor José Dondé

Regidor Gabriel Francisco Caué

Procurador Emeterio Balús

1815: Regidor José Dondé

Regidor Gabriel Francisco Caué

Diputat d'abast Ignacio Francisco Cantarell

Testimoni d'assistència José M.ª Perera

1816: Regidor Gabriel Francisco Caué

Procurador José Antonio Torréns

Secretari Miguel Perera

1817: Alcalde Luis de Totosans

Regidor Gabriel Francisco Caué

Testimoni d'assistència Miguel Perera

1819: Regidor Gabriel Francisco Caué

1820: Regidor Gabriel Francisco Caué

Després que es reimplantés la Constitució de Cadis:

Regidor Buenaventura Batlle

Regidor Emeterio Balús

1821: Alcalde Pablo Pascual y Milà

Regidor Buenaventura Oliver y Borges

Regidor Juan Totosans

1823: Regidor Francisco Casasús

JOSÉ M.ª MURIÀ

Regidor Domingo Duret
Regidor José Ignacio Cantarell
Procurador José Requena
1824: Regidor Ignacio Francisco Cantarell
1825: Regidor Buenaventura Oliver Borges
1829: Regidor Juan Gual
1830: Alcalde Luis Pezet
Regidor Julián Gual
Regidor Domingo Barret
Regidor Francisco Cantarell
1831: Regidor Domingo Barret
Regidor Francisco Cantarell
Regidor Francisco Balús
Regidor Antonio López Rabell
1832: Alcalde Luis Pezet
Alcalde Julián Gual
1833: Regidor Julián Gual
Síndic José María Dondé
1834: Alcalde Luis Pezet
Regidor Julián Gual
Regidor Domingo Barret
Regidor Miguel Pezet
1835: Cap polític Luis Pezet
1836: Regidor Antonio López Rabell
1837: Alcalde Julián Gual
Alcalde Domingo Barret
Regidor Manuel N. Sales
Regidor José de Jesús Llovera
Síndic José Nazario Dondé
1838: Alcalde Julián Gual
Regidor José Jesús Llovera
Regidor Manuel Oliver
Síndic Nazario Dondé
Síndic Luis Pezet
1839: Alcalde Domingo Barret
Regidor Manuel Oliver

Regidor José de Jesús Gual

Síndic Luis Pezet

1840: Alcalde José María Dondé

Alcalde Luis Pezet

Alcalde Julián Gual

Regidor Gaspar Oliver

Regidor Pedro Cantarell

Els canvis polítics obligaren noves eleccions:

Regidor Felipe Trulla

Regidor Félix Trilles

Síndic Manuel Sales

(José Manuel Alcocer Barnés (2007), *Historia del Ayuntamiento de Campeche: 1540-1991*, 2a ed., Campeche, H. Ayuntamiento, p. 207-226).

ANNEX III

TOMBES AMB COGNOMS CATALANS A LA CATEDRAL DE CAMPECHE
(d'esquerra a dreta)

José Dondé Preciat 1876

Delfina Preciat de Dondé 1918

Domingo Barret Clausell 1899

María Josefa Barret Arjona 1895

Arturo Oliver 1920

Catalina vda. de Oliver 1921

Buenaventura Oliver 1853

Dolores Casasús de Dondé 1906

Susana Dondé 1910

Dominga Capmany López 1906

Antonia Clausell de Diego 1886

María del Carmen Clausell vda. de Barret (?)

M.ª Ángeles Ferrer 1882

M.ª Tránsito Ortoll 1843

Cándida Cervera 1911

Niceto Trillas 1897

Antonio Llobera Martínez 1915